

	<p>Списание ЕПОХИ Издание на Историческия факултет на ВТУ „Св. св. Кирил и Методий“</p> <p>Journal EPOCHI [EPOCHS] Edition of the Department of History of “St. Cyril and St. Methodius” University of Veliko Tarnovo</p>		<p>Том / Volume XXX (2022). Книжка / Issue 2</p>
---	---	--	--

DOI: 10.54664/YAQK9451

МАТЕРИАЛНАТА КУЛТУРА – КЛЕТАТА ПЕПЕЛЯШКА В ДОМА НА ЕТНОЛОГИЯТА (образователно есе)

Маргарита КАРАМИХОВА*

TANGIBLE CULTURAL HERITAGE: A CINDERELLA IN THE HOME OF ETHNOLOGY (Educational Essay)

Margarita KARAMIHOVA

Abstract: *The article aims to provoke a discussion about studying and teaching tangible cultural heritage in Bulgaria. It compares the curricula in Ethnology at different universities. It is obvious that very little attention is drawn to the tangible cultural heritage. This leads to very poor preparation of students who are about to become teachers or to work in museums.*

A new trend for change is observed at St. Cyril and St. Methodius University of Veliko Tarnovo. It is taught by the expert in tangible cultural heritage Pavlin Chaushev, PhD. In recent years, the number of lecture courses in which he presents various aspects of material culture from antiquity to the present day has increased. Plamen Sabev, PhD, who is Head of the Laboratory for restoration and conservation at the Regional Museum of History in Veliko Tarnovo, was also involved in teaching ethnologists. His expertise in 3D reconstructions of museum sites is particularly interesting and promising for students. The author points out the positive effect of studying and teaching tangible and intangible cultural heritage at the University on students, and hopes this trend to be shared by other universities.

Keywords: *tangible cultural heritage; curricula; ethnology; University of Veliko Tarnovo.*

Пиша този текст със желание да провокирам дискусия за преподаването на проблеми, свързани с материалното ни културно наследство в бакалавърска степен на българските университети, развиващи обучение по етнология или антропология.

Носталгични спомени

В средата на 70-те години на XX век бях приета в специалност История на тогавашния СДУ „Климент Охридски“, София. Пред моята генерация, в моя социален кръг, изобщо не стоеше въпросът *дали* ще получим висше образование, а *какво* да бъде то. По житейски причини

* **Маргарита Карамихова** – професор, д.н.к., ВТУ „Св. св. Кирил и Методий“, България; @karamihova_m@abv.bg

обърнах гръб на, лелеяната от мама, медицина и кандидатствах история, защото ми бе интересна и бях отличничка. Просто трябваше да вляза в Университета, а за бъдещето имах неясни идеи, до някъде свързани с екзотичните филологии¹. Шансът отреди още в първия семестър на първи курс да слушам лекциите на такива светили като проф. Александър Фол, проф. Велизар Велков, академик Васил Гюзелев. Най-впечатляващи за мен, обаче бяха лекциите по етнография на проф. Иваницка Георгиева. Още с уводната лекция тя определи научния ми път и щастливата ми съдба на изследовател и преподавател.

Не си спомням точно какви въпроси ми се паднаха на изпита по „Основи на етнографията“, но помня, че накрая проф. Георгиева извади купчина снимки и изиска да назова имената на предметите. За мен това бе лесно – детството ми, до голяма степен протекло в гр. Златарица, Великотърновско, ми даде знание за всички предмети от доиндустриалната епоха. Знаех що е *дърмон*, що е *паламарка*, *калестир*, *ръкатка* или *совалка*. Знаех да си служа с тях, което е по-важното. Получих отлична оценка и сигурност, че съм стъпила на пътя си. Очевидно съм впечатлила проф. Георгиева, защото тя ми предложи да се включа в студентската етнографска експедиция в Смолянско, вместо, както всички първокурсници, да участвам в археологическите разкопки на Кабиле, Ямболско. Срещата с големите етнографи Никола Дамянов и Мариана Райкова и с вълшебната планина Родопи окончателно затвърди решението ми да се посветя на етнографията.

В онези времена етнографията бе класифицирана като „помощна историческа дисциплина“ и специализацията ни се случваше чрез така наречените *спец. курсове*, които завършваха със *зачот* или – както бихме казали днес – с текуща оценка. Един от тях бе „Традиционна материална култура и народно изкуство“ при проф. Иван Коев. Не си спомням да ни е водил в музей или да ни е показвал артефакти от доиндустриалната култура, но си имам текуща оценка. Много по-задълбочени знания за материалната култура получих от голямата специалистка Марина Черкезова, по време на 6-месечната си работа в музея на ЕИМ, БАН през 1991 година. Познанието за смисъла на материалното ни културно наследство, за необходимостта от отличното му познаване и социализиране стана част от израстването ми като изследовател и преподавател. От 1991 г. насетне водех различни лекционни курсове в университети в различни градове – София, Пловдив, Благоевград, Смолян, Кърджали. Дълбоко вярвам, че университетското преподаване задава по-бърз ритъм на учения, който постоянно трябва да обновява знанията си с всяка следваща генерация студенти. Същевременно установих колко различен е подходът към науката ни във всеки университет и колко различни експерти съставят колегиумите по етнография/етнология/антропология.

С натрупването на опит в специфични области като сакрални места и поклонничества, миграции, установяване на граници, обособяване на етнокултурни групи, брак, семейство, родствени връзки, все по-често достигах до необходимостта от съхранение на колективната памет и формиране на експерти с интердисциплинарни познания и възможности. Материалната наследена култура (особено тази на Балканите) е обемна и трудна за възприемане от съвременното поколение, за нейното познаване се изискват непосредствени практически дейности и знания и едновременно демонстрации, работилници с разнообразни продукции с автентичен характер. Но, специалистите-практици са обвързани със свои дейности и е трудно да се открият измежду тях добри преподаватели... Университетските практики страдат от недостиг на преки реализации (още по-засилени проблеми в това отношение бяха годините на COVID пандемията), от липса на реални дейности и наблюдения *in situ*. Авторитетните преподаватели от друга страна акцентират на теоретичните дисциплини, без да се съобразяват с нуждите от реални практически дейности в областта на Етнологията. Гонят се програми, часове, изпълнения на планове, но най-ефективните практики сякаш остават замесени под пооехтелите килими на Университета. Парадоксално се оказва, че доведените дъщери (многознайки) от прословутата

¹ Внимавайте какво си пожелавате, млади колеги! Научният ми път наложи да уча напълно непознатият ми турски език на малко над 30-годишна възраст.

приказка всъщност демонстрират своите скъпи дрехи и се контят пред огледалото на суетата (чуйте колко сме най-най...), а оставят нужната практическата работа на свитата Пепеляшка.

Къде се крие Пепеляшка?

През 2011 г. напуснах БАН, поради несъвместимост с онзи процес, който наричаха „реформа“, а всъщност унищожи две работещи институции, сливайки ги механично. Вече бях готова да се посветя на преподаване на наученото и за втори път (с интервал от 10 години) се явих на конкурс за доцент, вече във ВТУ „Св. св. Кирил и Методий“. За преподаването на етнография в този авторитетен Университет бях слушала от колегите си в ЕИМ, БАН. От проф. Стоян Генчев знаех, че началото е поставила изключителната Татяна Колева. Всички пътуващи лектори от Института говореха с уважение за доц. Николай Колев, който, на практика пръв написа учебник по етнография за студенти. И доц. Колев, и проф. Мария Иванова водеха лекционни курсове в рамките на класическата етнографска школа, която обръща внимание на материалното и нематериалното културно наследство.

Като всяко ново начало и отиването ми във ВТУ изискваше ориентиране в ресурса от хора, в спецификата на надграждане на знанията в рамките на образователните степени, в новата за мен учебна документация. Преподаването на материална култура в началото по Учебен план бе включено в общия курс по „Етнология на България“ и сред избираемите дисциплини – „Народно изкуство“. През м. март 2013 г. започна работа като хоноруван преподавател д-р Павлин Чаушев, отличен познавач на материалната култура в нашите земи от древността до наши дни. Блестящо защитеният му докторат вече е известен на четящата публика. В него той разглежда подробно различните видове традиционните метални накити и украшения от XIX до XX век. Много се радвам, че успя да издаде доктората си през 2020 година. Особено ценен за студентите е анализът на изображенията върху металните накити [Чаушев, П. 2020, с. 92–133]. Дългите ни беседи ме убедиха, че той не е просто познавач на вещите, а гледа на материалното културно наследство холистично и има впечатляващ преподавателски потенциал [виж напр.: Чаушев, П. 2010, с. 22–26; Чаушев, П. 2013, с. 136–147; Chaushev P. 2015, pp. 373–391; Чаушев, П., Тютюнджиев, И. 2017, с. 31–89; Чаушев, П. 2019, с. 55–62; Чаушев, П. 2020, с. 228–242 а и др.]. Той публикува материали в една неизследвана област от материалното ни културно наследство – заключващите системи в българските земи обхващайки периодите от Античността до XIX век. [Чаушев, П. 2021, с. 63–77; Чаушев, П. 2021 б, с. 249–256]. Нещо повече – и на лекции, и при участието си в академични форуми д-р Чаушев носи подобрени артефакти и приковава вниманието на аудиторията. Това ме стимулира при обновяването на Учебния план през 2014 г. да включа лекционен курс „Материално културно наследство“ (2-и семестър) и „Новият живот на занаятите“ (6-и семестър). Занаятчийската Самоводска чаршия в Търново е естествена лаборатория за преподаването на новата дисциплина, която д-р Чаушев майсторски включва в учебната работа. В актуалния Учебен план на специалност Етнология (2022 г.), в бакалавърска степен вече се изучават: „Материална култура на доиндустриалното общество“, „Новият живот на занаятите“, „Народно изкуство“, „Промени в материалната култура на националната държава“. Това „настъпление“ на материалната култура в учебния план е продиктувано от много важна причина: студентите от специалност Етнология имат правото да работят и в музеите, и като учители по история, между многото други възможности. Това изисква от тях отлично познаване както на историческите явления и процеси в световен план, така и знания за динамиката на материалната култура до наши дни.

Академичната автономия дава възможност на всеки университет да създава учебни планове в съответствие със своите традиции, стратегия и, което е много важно – преподавателски състав със съответната научна експертиза. Така, за сравнение ще посоча, че бакалавърската програма по Етнология в СУ „Св. Климент Охридски“ включва наследената материална култура в общия курс по „Българска етнология“, а единствената допълнителна дисциплина в областта на материалното културно наследство е „Жилищна и култова архитектура“ (избираема, 7-и семестър). В програмата на ПУ „Паисий Хилендарски“ през 8-и семестър се изучава „Ет-

нология на пластичните изкуства“. Програмата на бакалавърската програма по Антропология в НБУ следва концептуално различна схема. В нея са включени „Храна и култура“ (1-и семестър) и „Култура и география на виното“ (4-и семестър).

Този бърз преглед на учебните планове няма да бъде пълен, ако пропуснем докторската програма на ИЕФЕМ, БАН. Не е ли изненадващо, че през последните 20 години в докторската програма по Етнология няма нито един докторат, който да е изследвал материалното културно наследство? Музейните фондове изобилстват от непроучени и непубликувани съкровища, но в стратегията на ИЕФЕМ те не са академичен приоритет.

От всичко написано до тук стават ясни няколко факта:

1. Материалното културно наследство е изместено в периферията на повечето програми по Етнология и културна антропология.

2. Материалната култура, в повечето случаи днес не се изследва концептуално, а вещеведчески или, което е по-опасно – поставя се в изкуствени митологизирани концепции.

3. Острият недостиг на учени в това научно поле завърта спиралата на незнанието.

4. Недостигът на квалифицирани изследователи обрича малцината експерти на все по-ограничена четяща публика, а оттук и до ниско ниво на цитиране. Нужно ли е да припомним, че наукометричните критерии играят все по-важна роля в академичното кариерно развитие?

Пепеляшка и музея

По неясни за мен причини, според действащият през 2011 г. план, през първи семестър студентите по етнология във ВТУ трябваше да проведат практика в архив, а студентската практика по Етнология бе планирана чак след 6-и семестър. В актуалния Учебен план вече е включена „Практика в етнографски музей“, първи семестър. Така още в началото на обучението си, студентите имат възможност да влязат в пряк досег с музейните образци и да обживеят пространството, в които те се експонират.

Нашите студенти имат изключителния шанс да учат в историческата столица на България, град, изпълнен с музеи и паметници на материалното ни културно наследство. Не само учебните програми, но и пространството на града подхранват интереса на любознателните. Нещо повече – работещите в музеите във Велико Търново, повечето наши възпитаници, търсят новото, атрактивното както в експозиционната работа, така и в съпътстващите събития. Това ни даде идеята да поканим като лектор гл. ас. д-р Пламен Събев, ръководител на лаборатория за консервация и реставрация в Регионален исторически музей – Велико Търново. Учен с изключителна подготовка и широки научни интереси [Sabev P. 2011, p. 328; Sabev P. 2012, p. 220; Sabev P. 2014, p. 302; Sabev P. 2015, p. 373; Събев, П. 2018, с. 241; Събев, П. 2019, с. 104; Събев, П. 2020, с. 26], с богат практически опит, той стимулира мисленето ни в нова посока. Впечатляващите му 3D възстановки трябваше да станат част от подготовката на студентите ни, поради което в актуалния Учебен план включихме факултативната дисциплина „Съвременни технологии в музея“ (2 сем.). Не просто музеология, а актуална, реална технологична дисциплина, която да ги снабди със знания и умения от бъдещето.

Религиозните системи присъстват в различен контекст през осемте семестъра, но при внимателно проучване установихме, че студентите ни не познават православния храм в степената, в която се очаква. Поради това включихме и дисциплината „Образи и разкази в православния храм“ (4 сем.) с титуляр д-р Събев. Така и тази част от материалното ни културно наследство, от която бях лишена като студентка, намери своята аудитория. Войнстващата атеистична доктрина в онези времена наложи на моите професори да изключат знанията за Храма, под благовидния предлог, че той е продукт на *професионалната култура*, а ние, етнографите, трябва да изследваме единствено и само *народната култура*. След като сега разполагаме с ерудиран специалист, щеше да е непростимо, ако не бяхме отворили още една важна тема пред студентите си.

Всъщност, всички тези промени в Учебния план внесох, не само поради това, че разполагаме с млади експерти, отдадени на работата си като изследователи и преподаватели. Преди 3 години поиска среща с мен колекционер на доиндустриално облекло или както е прието да се пише – на народни носии. Разказа ми за посещенията си в музея на ИЕФЕМ, БАН. Видял сериозна грешка и възмутено попитал пазителката: „Кой е сложил мъжки елек на женска носия!“². Тя му отвърнала: „Кой си ти, че да критикуваш. Тук специалисти са редили изложбата!“. Именно въпросът „Кой си ти!“ го накара да се замисли дали да не продължи образованието си в докторска степен. Така в бъдеще убедително ще може да отговори, че е дипломиран експерт по материално културно наследство и няма да позволи каретата да се превърне в тиква. Моите наблюдения върху експозиционната активност в същия музей сочат, че Пепеляшка не е там. Именно по тази причина я поканихме в Учебния план на етнологите в целия ѝ блясък.

В западните университети несъмнено се наблюдават специфични различия в подходите и образователните програми. Но въпреки това съществуват неизменни дисциплини и фактори, върху които се гради основата на етно-културното наследство. Ето например какви са дисциплините в специалност „Етнология“ в университета на град Стокхолм, Швеция²:

- „Перспективи за хората, културата и обществото“;
- „Перспективи за ежедневието и социалната организация“;
- „Етнологични проблемни зони (граници)“;
- „Етнология“ – бакалавърски курс [с фокус върху музеите и културното наследство];
- „Обществото и ежедневието“;
- „Шведско общество - История и наследство“;
- „Проблеми и дебат: феминизъм, религия и други етно конфликтни посоки“;
- „История на религиите и джендър изследвания“;
- „Фолклор: Ритуал, история и традиция“;
- „Анализ на културното наследство“;
- „Разнообразие и глобализация“;
- „Културната история на сексуалността“;
- „Тела и дрехи. Опит, модификация и същественост“.

Видно е, че материалното и нематериалното културно наследство са органично и равнопоставено включени в образованието на бъдещите етнологи. Мога да приведа още много примери, но любезният читател разбира потребността от възстановяване на научния потенциал в широкото поле на материалното.

Надявам се в бъдеще, в контекста на гореизложеното, младите колеги от ВТУ да разширят своите възможности и да успеят да наложат нови стандарти в изучаването на материалната култура и в магистърската ни програма по Етнология. Тези промени ще позволят класическата програма във Велико Търново да придобие нов, модерен облик, като акцент в нея ще бъде изучаването на функциите и особеностите на материалното културно наследство. Балансът ще бъде възстановен.

Размисли след бала

През тази година приключих кариерата си, изпълнена с неочаквани обрати. Продукт съм на образователна система, която третираше науката ни като „служиня на Партията“. На моята генерация се падна сложната задача да изведем Етнографията от скования кръг на марксистко-ленинската идеология и да се отърсим от единствения метод на диалектическия материализъм. Част от нас успяхме да навлезем в полето на европейската етнология, на културната и социалната антропология. Усвоихме нови методи и скъсахме със задължението да доказваме „старинните корени на българската народна култура, която в същността си е славянска“, както изискваха от нас преди 1989 г. Гордея се, че имах шанса да изследвам различни етнокултурни групи, съвременни миграции, граници и гранични зони, свети места и поклонничества. Какво-

² <<https://www.su.se/institutionen-for-etnologi-religionshistoria-och-genusvetenskap/utbildning/underutbildningen/examinatorer-1.519256>> (достъпен октомври 2022 г.)

то и да проучвах, все държах под око средата, в която протичат процесите и явленията. Все си спомнях онзи първи изпит при проф. Георгиева и все питах за вещите, все наставлявах хората да ги пазят и да ги предават на следващите генерации с цялото познание за технологията и за вярата, което днес обозначаваме с нематериално културно наследство на живите човешки съкровища. Всъщност, благодарение на великия проф. Асен Баликси, съм изкушена и от Визуалната антропология. Шансът да работя в среда, в която се развиват млади експерти в сферата на материалното и нематериалното културно наследство ми дава увереност, че съм си свършила добре работата и малко да завиждам на настоящите и бъдещите ни студенти. Още по-доволна ще бъда, ако и в другите университети обърнат внимание на Пепеляшка и ѝ подадат кристалната пантофка, защото студентите ще знаят за технологията на сътворяването ѝ.

ЛИТЕРАТУРА / REFERENCES

Събев, П. 2017 – Пламен Събев. Страстите Христови. Икони и стенописи. XVIII–XIX век. Великотърновска епархия. В. Търново: Фабер, 2017. [Plamen Sabev. Strastite Hristovi. Ikoni i stenopisi. XVIII–XIX vek. Velikotarnovska eparhiya. V. Tarnovo: Faber, 2017.]

Събев, П. 2018 – Пламен Събев. Легендите за изковане на гвоздеите за Разпятие Христово (Текстови източници и изобразителни вариации). – В: Известия на Регионален исторически музей – Велико Търново, XXXIII / 2018, 241–258. [Plamen Sabev. Legendite za izkovavane na gvozdeite za Razpyatie Hristovo (Tekstovi iztochnitsi i izobrazitelni variatsii). – V: Izvestiya na Regionalen istoricheski muzey – Veliko Tarnovo, XXXIII / 2018, 241–258.]

Събев, П. 2019 – Пламен Събев. 3D възстановка на сгради от Старата Търновска митрополия. (Проучвания и визуализация съобразно макет на Леон Филипov). – В: Дни на науката, 2018, Съюз на учените в България, клон Велико Търново, 2019, 104–117. [Plamen Sabev. 3D vazstanovka na sgradi ot Starata Tarnovska mitropoliya. (Prouchvaniya i vizualizatsiya saobrazno maket na Leon Filipov). – V: Dni na naukata, 2018, Sayuz na uchenite v Balgaria, klon Veliko Tarnovo, 2019, 104–117.]

Събев, П. 2020 – Пламен Събев. Иконата и детето. – В: Сборник „Градиво за изследване на детето, децата, детството“. Съставители: М. Карамихова и Б. Петрова. Кн. II. В. Търново, 2020, 26–60. [Plamen Sabev. Ikonata i deteto. – V: Sbornik „Gradivo za izsledvane na deteto, detsata, detstvoto“. Sastaviteli: M. Karamihova i B. Petrova. Кн. II. V. Tarnovo, 2020, 26–60.]

Чаушев, П. 2010 – Павлин Чаушев, Промени в женското облекло от Великотърновско (края на XIX и началото на XX в.). – В: Конфесионално и мултиетнично съжителство на православни, католици и мюсюлмани в Северна България. Велико Търново: УИ „Св. св. Кирил и Методий“, 2010, 26–32. [Pavlin Chaushev, Promeni v zhenskoto obleklo ot Velikotarnovsko (kraja na XIX i nachaloto na XX v.). – V: Konfesionalno i multietnichno sazhitelstvo na pravoslavni, katolitsi i myusyulmani v Severna Balgaria. Veliko Tarnovo: UI „Sv. sv. Kiril i Metodiy“, 2010, 26–32.]

Чаушев, П. 2013 – Павлин Чаушев. Възрожденски каси сандъци от Великотърновско. – В: Първи научен семинар на докторанти, постдокторанти и млади учени на ВТУ „Св. св. Кирил и Методий“. Ред. П. Легкоступ, Б. Борисова, М. Иванова, В. Кутева-Цветкова. Велико Търново: Фабер, 2013, 246–254. [Pavlin Chaushev. Vazrozhdenski kasi sandatsi ot Velikotarnovsko. – V: Parvi nauchen seminar na doktoranti, postdoktoranti i mladi ucheni na VTU „Sv. sv. Kiril i Metodiy“. Red. P. Legkostup, B. Borisova, M. Ivanova, V. Kuteva-Tsvetkova. Veliko Tarnovo: Faber, 2013, 246–254.]

Чаушев, П., Тютюнджиев, И. 2017. – Павлин Чаушев, Иван Тютюнджиев. Вампирите в българските земи. Севлиево: М-Прес ООД – Севлиево, 2017. [Pavlin Chaushev, Ivan Tyutyundzhiev. Vampirite v balgarskite zemi. Sevlievo: M-Pres OOD – Sevlievo, 2017.]

Чаушев, П. 2019. – Павлин Чаушев. Традиционни детски накити и украшения. – В: Градиво за изследване на детето, децата, детството. Велико Търново: Университетски издателство „Св. св. Кирил и Методий“, 2019, 55–62. [Pavlin Chaushev. Traditsionni detski nakiti i ukrasheniya. – V: Gradivo za izsledvane na deteto, detsata, detstvoto. Veliko Tarnovo: Universitetski izdatelstvo „Sv. sv. Kiril i Metodiy“, 2019, 55–62.]

Чаушев, П. 2020 – Павлин Чаушев. Метални накити и украшения от Северна България (втората половина на XIX – средата на XX в.). Велико Търново, Ровита, 2020. [Pavlin Chaushev. Metalni nakiti i ukrasheniya ot Severna Balgaria (vtorata polovina na XIX – sredata na XX v.). Veliko Tarnovo, Rovita, 2020.]

Чаушев, П. 2020 а – Павлин Чаушев. Играчките през социализма. – Градиво за изследване на детето, децата, детството. Т. II. Велико Търново: Фабер, 2020, 228–242. [Pavlin Chaushev. Igrachkite prez sotsializma. – Gradivo za izsledvane na deteto, detsata, detstvoto. T. II. Veliko Tarnovo: Faber, 2020, 228–242.]

Чаушев, П. 2021 – Павлин Чаушев. Запорные системы в болгарских землях XVI–XIX веках. – Вестник Тверского государственного университета. Серия «История». 2021. No 1(57). 63–77, (elibrary.ru) РИНЦ <<https://elibrary.ru/item.asp?id=46129903>> (достъпен октомври 2022 г.). [Pavlin Chaushev. Zapornyye sistemy v bolgarskikh zemlyakh XVI–XIX vekakh. – Vestnik Tverskogo gosudarstvennogo universiteta. Seriya «Istoria». 2021. No 1(57). 63–77, (elibrary.ru) RINTS <<https://elibrary.ru/item.asp?id=46129903>> (достъпен октомври 2022 г.).]

Чаушев, П. 2021 а – Павлин Чаушев. Заклучващите системи през Античността. – В: LAUREA. Изследвания и материали в чест на 80-та годишнина на доцент доктор Владимир Попов. Велико Търново: Университетско издателство “Св. св. Кирил и Методий”, 2021, 249–256. [Pavlin Chaushev. Zaklyuchvashite sistemi prez Antichnostta. – V: LAUREA. Izsledvaniya i materialy v chest na 80-ta godishnina na dotsent doktor Vladimir Popov. Veliko Tarnovo: Universitetsko izdatelstvo “Sv. sv. Kiril i Metodiy”, 2021, 249–256.]

Chaushev P. 2015 – Pavlin Chaushev. Traditional Jewelry on Both Sides of the Danube River. – Venets: The Belogradchik Journal for Local History, Cultural Heritage and Folk Studies, 2015, Volume 6, Number 3, 373–391. <<http://www.venets.org/getfile.php?id=222>> (достъпен октомври 2022 г.).

Sabev P. 2014 – Plamen Sabev. Development of an Online Computer Game for the Visitors in Exhibition Halls of the Archaeological Museum – Veliko Tarnovo. – In: Digital Presentation and preservation of Cultural and Scientific Heritage. Proceedings, IV, 2014, Institute of Mathematics and Informatics – BAS, 301–310.

Sabev P. 2015 – Plamen Sabev. Paintings Beyond the Boundaries of the Canon: Bulgarian Churches and Monasteries XVII–XIX Century. – In: Venets: The Belogradchik Journal for Local History, Cultural Heritage and Folk Studies Volume 6, Number 3, 2015, 392–407.

Sabev P. 2012 – Plamen Sabev. 3D Reconstruction of Cultural Values at the Regional History Museum – Veliko Tarnovo – In: Digital Presentation and Preservation of Cultural and Scientific Heritage. Proceedings, II, 2012, Institute of Mathematics and Informatics – BAS, 220–221.

Sabev P. 2011 – Plamen Sabev. The stylistic trends from the mural painting in the XIIIth century of the Bishopric church Sts Peter and Paul in Veliko Tarnovo. – In: Proceedings of the 22nd International Congress of Byzantine Studies. Sofia 22–27 August, 2011, Volume III, 328–329.